

ВІЙСЬКОВІ СИМВОЛИ СКІФІЇ ТА САРМАТІЇ: ТОТЕМНІ ЗВИЧАЇ ТА КУЛЬТ ВОВКА

Антон БОНДАРЕНКО

orcid.org/0000-0001-9665-1884

кандидат історичних наук, науковий співробітник
відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. У статті аналізуються тотемні військові культу вовка у правлячих станів скіфського та сарматського кіл етносів. Також розглядаються аналогічні традиції давніх народів європейського континенту, що межували зі Скіфією та Сарматією, зокрема тотемні звичаї у східних кельтів та гето-даків. Визначається, що в індоєвропейських етносів з давніх часів культ звіра-хижака формував військовий світогляд правлячої аристократії. В перед-скіфській період у Центральній та Східній Європі вже існував тотемізм мілітарного характеру. В період скіфського кола VII – III ст. до н. е. тотемні військові культу набули значного поширення. Про це свідчать власні назви скіфських воюючих об'єднань (саки-хумоварги, даої-«вовки»), згадки античних авторів, археологічні знахідки сакральних військових відзнак (бунчуків-штандартів) та розповсюдження «звіриного стилю» з агресивним хижаком. У III ст. до н. е. – II ст. н. е. у Сарматії військовий тотемізм набув ще більшого поширення. В цей час особливого значення набуває культ вовка. Предмети ритуального призначення, зображення вовкоподібних звірів на руків'ях та гардах сарматських акінаків, окремі самоназви сарматських субетносів (ургі-«вовки») є яскравими прикладами тотемної військової традиції першопредка воїна-вовка у сарматських народів. Окремо слід розглядати аналогічні тотемні традиції сусідніх європейських народів – гето-даків та східних кельтів. Даки мали яскраво виражений військовий звичай шанування вовка, а кельти – аналогічні культу, зокрема тотемний культ вепра. Попри це відзначається домінуючий вплив скіфської, а пізніше – сарматської військових традицій, які могли чинити значний вплив на всі сусідні етноси.

Ключові слова: Скіфія; Сарматія; тотемізм; культ вовка; вовк-перевертень; військовий штандарт; меч-акінак.

MILITARY SYMBOLS OF SCYTHIA AND SARMATIA: TOTEMIC BELIEFS AND THE CULT OF THE WOLF

Anton BONDARENKO

Candidate of Historical Sciences, research fellow

of the Department of Military and Patriotic Education of RIUS

Annotation. The article analyzes military totemic cults, the veneration of the wolf in the aristocratic classes of Scythian and Sarmatian ethnic groups. The work also discusses similar traditions of ancient European peoples who bordered on Scythia and Sarmatia, in particular, totem customs of Eastern Celts and Getae-Dacians. It is determined that in Indo-European ethnic groups, the cult of the beast-predator had formed the military outlook of the ruling aristocracy from ancient times. Central and Eastern Europe in the pre-Scythian period already observed the existence of militaristic totemism. In the 7th–3rd centuries BC, during the Scythian era, totemic military cults became widespread. This is

evidenced by the proper names of the Scythian militant associations (Saki-Humovargs, Daoi-Wolves), references of ancient authors, archaeological findings of sacred military insignia (military flags), and the widespread use of the "beast-style" with an aggressive predator. In the 3rd c. BC – 2nd c. AD, Sarmatia witnessed even a greater dissemination of the military totemism. At that time, the cult of the wolf became particularly important. Ritual objects, depictions of wolf-like animals on the hilts and handguards of Sarmatian swords (acinaceses), and individual names of Sarmatian subethne (Urgi-wolves) are all striking examples of the totemic military cult of the wolf warrior as an ancestor of the Sarmatian peoples. The same totemic traditions of the neighboring European peoples – the Dacians and the Eastern Celts – should be considered separately. The Dacians had a pronounced military custom of worshipping the wolf, and the Celts had similar traditions, including the totemic wild boar cult. Nevertheless, influence of the Scythian, and later, Sarmatian military traditions, which could have had a significant impact on all neighboring ethnic groups, is noted as the dominant one.

Key words: Scythia; Sarmatia; totemism; the cult of the wolf; werewolf; military standard; acinaces sword.

У статті аналізуються тотемні військові культури шанування вовка у правлячих станів скіфського та сарматського кіл етносів. Також розглядається аналогічний військовий тотемізм давніх європейських народів, що межували з Скіфією та Сарматією, зокрема у східних кельтів та гето-даків.

Об'єктом дослідження є військова символіка Давньої Скіфії та Сарматії, що включає самоназви воюючих номадів, епос з яскраво вираженими тотемічними сюжетами, військові штандарти, а також зображення на сакральних предметах, зброї, обладунках, кінській зброї. Предмет дослідження – тотемні військові традиції Скіфії, Сарматії та сусідніх європейських народів, а саме східних кельтів та гето-даків.

Завдання статті – проаналізувати тотемні звичаї, зокрема культ вовка, у військових традиціях Скіфії та Сарматії.

Хронологічні межі роботи охоплюють VII ст. до н. е. – II ст. н. е.

Джерельна база дослідження складається з писемних та археологічних джерел. Писемні джерела можемо поділити на твори античних авторів: Страбона [6], Геродота [7], Еліана [12], Помпонія Мели [10], Флавія Арріана [23] та окремі

написи давньоперського клинопису [18]. Важливі для нашої праці результати археологічних досліджень подані в роботах А. Денисова [9], О. Мельниковської [19], К. Смирнова [23], В. Ключка [17], Ю. Устинові [30], А. Нефьодкіна [20].

Попри значну кількість досліджень, присвячених Скіфії та Сарматії, майже відсутні комплексні наукові праці про військові тотемні звичаї цього періоду. Серед вітчизняних досліджень цінними для нашої роботи є наступні. У праці В. Ключка про озброєння та військову справу давнього населення України розглядаються різновиди холодної зброї, зокрема й такі, що містять зображення звірів-хижаків [17]. Г. Казакевич, досліджуючи етнічну історію східних кельтів, відзначає наявність тотемних військових культів у кельтських воїнів [15; 16]. Дисертаційне дослідження Ю. Полідовича ґрунтовно розкриває генезу «звіриного стилю» в скіфському світі, простежує перетворення у VI–V ст. до н. е. хтонічного «мирного хижака» в агресивного вовкоподібного звіра військової героїки, що пов'язується з домінуванням військових культів [22]. З-поміж зарубіжних видань варто виділити такі праці. А. Іванчик обґрунтовано доводить, що у згадках

античних авторів під «скіфськими бойовими псами» мались на увазі бойові загони [12, с. 42–43], а також дає тлумачення давньоперських клинописів про самоназви скіфів-саків [13, с. 183]. Дослідження Р. Мелікова присвячені скіфським власним назвам у клинописних текстах Давнього Сходу [18]. У фундаментальних працях К. Смирнова [23] та А. Нефьодкіна [20] комплексно розглядаються війська сарматських катафрактів, аналізуються матеріали археологічних досліджень, у тому числі культових військових відзнак та сарматської зброї. Важливою для нашого дослідження є праця М. Еліаде, розділ якої присвячено тотемним військовим культам гето-даків [27].

Передскіфський період. З давніх часів в індоєвропейських етносів культ звіра-хижака та архаїчна військова справа – два нерозривно пов'язаних явища, що сформували характерний мілітарний світогляд правлячих станів цих народів. У першу чверть I тис. до н. е. на значних територіях Центральної та Східної Європи, що пізніше увійшли в ойкумену скіфського кола, вже існували локальні тотемні традиції, які виокремились на загальному цивілізаційному просторі індоєвропейської етнічної спільноти [2, с. 19–27]. Відомим є срібний кубок з розкопок V кургану Корух-Таш (область Тріалеті, Грузія). Кубок датується XVIII – XVII ст. до н. е. і пов'язується з сакральними культами давніх індоєвропейців. На кубку зображена процесія з 23 чоловіків або людиноподібних істот з вовчими головами (або у вовчих масках), хвостами і кубками в руках. Чоловіки прямують до небожителя, який зображений у вигляді чоловіка з вовчою головою і кубком у руці. Поряд лежать два вовки

або пси [2, с. 24; 11, с. 151]. Також виразним прикладом таких звичаїв є відомий ідол з пам'ятки Керносівка (Дніпропетровська область, Україна) [11, с. 156–157]. Ця монументальна споруда, згідно з даними аналізу С-14 супровідних поховальних комплексів та типологічними особливостями, датується в межах кінця III – першої чверті II тис. до н. е. Стела з Керносівки являє собою антропоморфний образ божества з гострими вовчими вухами та хвостом. Чітка горизонтальна лінія відтворює бойовий пояс, на якому тримається сокира. Як відзначала дослідниця Д. Романчук, це міг бути сакральний образ легендарного охоронця пасовиськ, шамана, перевертня, що наділявся властивістю обертання у пса або у вовка [24]. На фронтальній стороні композиції ідола зображена зброя: булава, три бойові сокири (одна з них за поясом) та ніж. У лівій частині розміщено зображення чоловіка з хвостом, імовірно, перевертня, що женеться за двома тваринами. Внизу композиції, під лінією бойового пояса, вирізьблені два вовки. Бокові та тильна сторони стели вкриті орнаментами та поодинокими зображеннями, зокрема, на лівій стороні зображено сцену кохання чоловіка і жінки. Часто композицію керносівської стели дослідники тлумачать як зображення священного полювання. Відзначимо, що в міфології давніх суспільств ритуальне полювання на звіра і тотемний культ цього звіра являли собою єдиний сакральний комплекс. Окремі археологічні знахідки кімерійського періоду містять образи звірів-хижаків. Такі зображення присутні на бойових «кльовцях», що походять з «Лубенського скарбу» (Полтавська область, Україна). На тильній стороні втулки двох бронзових «кльовців»

розміщені стилізовані фігурки звірів. Одна з фігур тлумачиться дослідниками як ведмідь [17, с. 270–271]. Зауважимо, що в період пізньої бронзи – раннього залізного віку «клювець», різновид ударної броневийної зброї, був вкрай рідкісним. Тільки зі скіфських часів «клювець» став досить поширеним, проте все одно був озброєнням військової еліти. Фігурки звірів на такій елітній зброї мають свідчити про важливе значення тотемних військових уявлень.

Велика Скіфія (VII – III ст. до н. е.). В античних джерелах скіфський світ поділяли на європейський, де проживали власне скіфи, та азійський, де знаходились «східні скіфи», саки, в той же час у Перській імперії Ахеменідів всіх скіфів називали Saka («саки»). В давніх перських клинописах з-поміж скіфів-саків виділялася спільність saka haumavarga («сака хаумаварга»). Більшість дослідників вбачають у цій назві посилання на хаому, давній священний напій з наркотичними властивостями, й існує інтерпретація цієї назви як «саки, що шанують хаому» [1, с. 171]. В давньоіранських мовах vṛka – старовинна назва вовка. А. Іванчик переконливо довів, що найбільш імовірним перекладом saka haumavarga є «саки вовки хаоми» [13, с. 183]. За античним географом Страбонном, скіфи, що жили біля Каспійського моря (античної «Гірканії»), мали назву Даої («Даої») [6, с. 279]. Іншою варіацією цього найменування було Дааї у давньогрецьких та Даһас – у римських авторів. Стефан Візантійський (автор VI ст. н. е.) згадує «Дааї, скіфський етнос» [18, с. 81]. Висловлювались різні припущення щодо значення цієї назви, зокрема, дослідники відзначали схожість з давньоіранським dahyu («поселення», «область»)

та сакським dāha – «чоловік» [12, с. 42]. М. Еліаде відзначав, що з великою вірогідністю ці назви походять від давньоіранського dāhae – «вовк» [27, р. 11]. На нашу думку, сакське dāha та назване dāhae у давніх ірано-скіфських суспільствах цілком могло збігатися в розумінні означення чоловіків-воїнів та вовків. Таким чином, частина скіфських номадів з давніх часів мали тотемне ім'я «Вовки», що вказувало на міфічного першопредка скіфських воїнів. Це також підтверджують відомості з інших античних джерел, що містять свідчення наявності у скіфів так званих «бойових псів». Так, античні автори повідомляють про військові зіткнення між скіфами і кімерійцями в VII – VI ст. до н. е. Скіфи брали активну участь у витісненні кімерійців з території Малої Азії, саме через військові дії скіфів у цьому регіоні кімерійські колонії припинили своє існування. Пізньоантичний автор Поліен оповідав про те, що лідійський цар здобув перемогу над кімерійцями завдяки загонам «бойових псів» або ж «воїнів-псів». У повідомленнях Еліана є згадка про участь «бойових псів» у війні громадян Магнесії проти ефесців або кімерійців. У деяких джерелах Близького Сходу і Месопотамії зустрічаються епізоди, в яких скіфські військові загоны порівнюються з псами або вовками. А. Іванчик довів, що у цих епізодах під «бойовими псами» мались на увазі бойові загоны скіфської молоді [12, с. 42–43]. Ці угруповання вели кочовий спосіб життя, відзначалися войовничістю і робили грабівницькі наскоки на сусідні народи. Можливим є те, що участь юнака в подібних походах була частиною вікової посвяти у воїнський стан.

«Батько історії» Геродот передає події війни перського війська під

керівництвом Дарія I з народами Скіфії 514 р. до н. е. Скіфи уникали відкритого бою з персидською армією, а замість генеральної битви розпочали полювання на зайця. Перський цар нібито настільки був вражений зухвалістю і відчайдушністю скіфів, які, ігноруючи його армію, влаштували мисливські лови, що розпочав відступ [7, с. 206–210]. Очевидно, в наведеному епізоді більше військової міфології, ніж історії: скіфські вершники, воїни-звірі, кидаються в погоню за зайцем, що обертається цілковитою поразкою їхніх супротивників. Яскраво прослідковується вже відзначений архаїчний зв'язок між ритуальним полюванням, культом звірів-хижаків та війною.

Однією з визначальних рис скіфської культури був «звіриний стиль». Серед загальної кількості зображень тварин перевага здебільшого надавалася хижакам (складають близько 30% всіх зображень). Самі по собі зображення звірів тільки в окремих випадках можна вважати культовими, зокрема, культове значення мали зображення на сакральних предметах, також сюди можна віднести ряд зображень на зброї та військовому спорядженні. Загалом «звіриний стиль» був самобутнім ювелірним декором, однак, безумовно, його можна вважати свідченням певних анахронізмів тотемних звичаїв. Для архаїчного періоду характерними є зображення так званого «мирного» хижака – тварина в статичній позі, з закритою пащею. З кінця VI ст. до н. е. хижаки зображуються з підкресленою агресивністю – дослідник Ю. Полідович відзначає, що в цей період на більшості зображень хижаків відтворено з відкритою пащею, в якій позначено ікла і зуби, та лапами з пазурами [22]. Такі зміни в мистецтві відображали

соціальні і світоглядні перетворення у скіфському світі. У VI ст. до н. е. в Скіфії почала домінувати воїнська культура, епічна військова творчість набула якостей сакрального світобачення. Трансформацію світоуявлень населення Скіфії відображає зміна елементів поховального ритуалу: захоронення V ст. до н. е. представлені похованнями чоловіків-воїнів, що мають багатий набір озброєння. Надзвичайно важливим є те, що визначальним елементом переходу від архаїчної хтоніки до пізнішої воїнської героїки вважається поширення образу вовка: з-поміж архаїчних переважають зображення хижаків родини котячих, тоді як з кінця VI ст. до н. е. розповсюджується зображення вовка, символу влади і військової доблесті [22]. Відоме поєднання двох зооморфних образів – хижого птаха та вовка – як сакральний символ військової влади. Так, яструби та вовки зображені на бронзовому наверші скіфської хорогви чи бунчука, виявленому на кургані Лиса Гора (біля м. Дніпро, Україна) [8, с. 83–84]. Центральне місце у композиції навершя займає чоловіча постать, імовірно, це образ верховного скіфського божества. Хижі птахи розпростерли крила, а вовки ніби прямують знизу догори (ілюстрація 1) [4, с. 41–42].

Відомими є згадки Геродота про культ вовка в племенах неврів, які жили на території сучасного Полісся. За свідченнями Геродота, зимою у визначений період всі неври на кілька днів перетворювались на вовків, а потім знову ставали людьми. Ці відомості він отримав від населення степової частини Давньої Скіфії та зауважував, що не вірить в можливість містичного перетворення людей у звірів, проте оповідники клятвою підтверджували свої слова [7, с. 210–211].

Більшість фантастичної інформації, яка міститься в «Історії» Геродота, слід розглядати як опосередкований опис культур або звичаїв. Тож наведений епізод з «Історії» варто розцінювати як свідчення культу вовка у неврів. Подібні згадки про перевертнів у неврів подавав і Помпоній Мела, античний історик і географ I ст. до н. е. У своїй праці «Хорографія» («Карта Світу») він оповідає, що кожному з племені неврів визначений певний час, коли, якщо він захоче, може обернутися у вовка, а потім знову прибрати людську подобу [10, с. 225]. Скіфські племена Помпоній Мела описав подібно до Геродота, але не ідентично – у своїй праці він спирався на роботи Гекатея Мілетського, Агріппи та інших античних авторів [10, с. 219]. Вважається, що саме на цих описах античних істориків та географів ґрунтувалися уявлення пізніших візантійських авторів середини I тис. н. е. про кенokeфалів (κύνοκέφαλοι) – «песиголовців», «людей-псів». Церковний історик VI ст. н. е. Захарій Ритор розміщував цей міфічний народ північніше Скіфії [21, с. 114–115]. Археологічні дослідження дають додаткові свідчення існування культу пса-вовка у неврів. Милоградська археологічна культура, носіями якої прийнято вважати неврів, поширена на території Північної України і Південної Білорусі. Дослідження виявили значну кількість повних або часткових поховань (кенотафів) псів на «зольниках» милоградської культури [19, с. 149]. Дослідниця О. Мельниковська, спираючись на результати археологічних досліджень милоградської культури, відзначала культ або сакральне шанування диких тварин – ведмеда, вепра та вовка. Так, на милоградських пам'ятках було виявлено значну кількість підвісок

Ілюстрація 1. Фрагмент бронзової верхівки скіфського бунчука-штанدارта із зображенням божества (ймовірно, Папая), яструбів та вовків. Скіфія, IV ст. до н. е. Виявлено на кургані Лиса Гора (Дніпропетровська область, Україна). Взято: http://www.pslava.info/DniproM_LysaGora_NavershJalZobrazhennjamPapaja_055-1,83902.html. Джерело: Scythian gold: Museum of historic treasures of Ukraine. S. 1: 1992, p. 55.

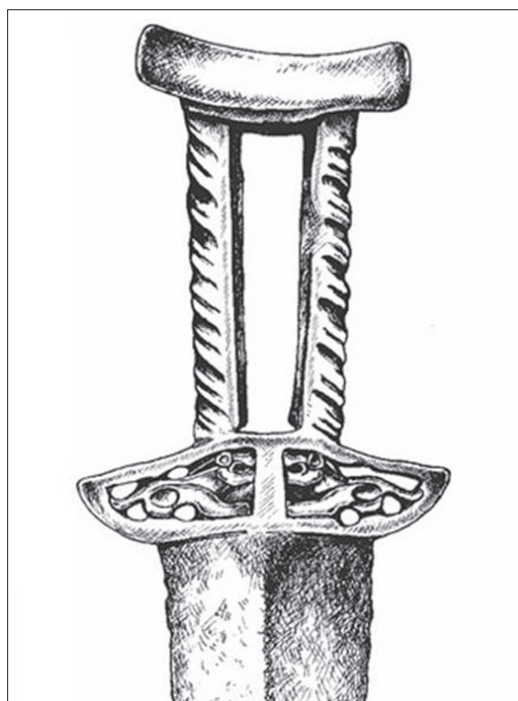
з іклів вовків та ведмедів, що мали слугувати як амулети [19, с. 85, 149].

Сарматія (III ст. до н. е. – II ст. н. е.). У III ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї на зміну ослабленим скіфським племенам прийшли сарматські військові союзи. Сармати були генетично пов'язані зі скіфськими народами, на що вказували ще античні автори: в VII – IV ст. до н. е. сармати (або савромати) становили частину «скіфського світу». Цим зумовлюється і значна культурна спорідненість між скіфськими і сарматськими племенами. Згідно з описами античного історика і географа Страбона, один із сарматських етносів мав назву «ургі». Вони проживали на території між Дністром та Дніпром поруч з язигами (язизькими сарматами) та царськими сарматами [6, с. 280]. Історики

висловлювали різні гіпотези, зокрема, припускали, що ургі – осілі скіфи-землероби або навіть назва сарматських жерців [20, с. 29]. Найбільш переконливо виглядає лінгвістична концепція фундаментальної праці дослідження мов давніх індоєвропейських народів Т. Гамкрелідзе та В. Іванова, згідно з якою ця назва буквально означає «вовки» [5, с. 495]. Цілком очевидним є те, що така назва мала засвідчувати войовничість цього субетносу. Зауважимо також, що в географічних описах Страбона на власну назву сарматської народності могло накластися поширене найменування об'єднань молодих сарматських воїнів.

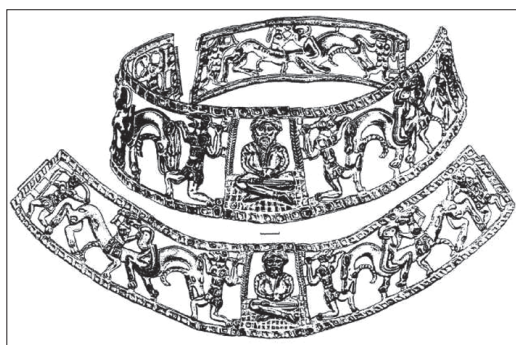
Археологічні джерела подають відомості про надзвичайно важливу роль образу вовка у мистецтві сарматів. «Звіриний стиль» сарматів ще за часів входження їхніх племен до складу Великої Скіфії мав ряд особливостей. Так, на ювелірних виробках сарматського походження серед хижих тварин домінує образ вовка. К. Смирнов зазначав, що образ вовка розвився в сарматському мистецтві незалежно від впливів Скіфії і відігравав надзвичайно важливе значення [23, с. 224]. На думку ряду дослідників, загалом образ вовка у скіфському мистецтві пов'язаний з традицією савроматів (сарматів). У V ст. до н. е. вовк та тигр витісняють «неагресивних» звірів сімейства котячих і походять із земель басейнів рік Ками, Волги і території Південного Приуралля, тобто з територій розселення савроматських племен у той період. Мистецтво сарматів видозмінило першопочатковий образ хижака котячих (барса, пантери або лева), надало йому рис вовків і ведмедів. Через сарматів образ вовкоподібного хижака потрапив у мистецтво народів басейну

Ками і відрогів Уральських гір, створивши подібність між скіфським і сибірським «звіриними стилями» ювелірного мистецтва [14, с. 84]. Так, зображення вовків містяться на сарматських мечакінаках з пам'яток Нова Богданівка, Ізмайлово, а також на руків'ї бронзового кинджала з фондів Київського історичного музею [23, с. 226]. На перехресті (гарді) руків'я акінака з археологічної пам'ятки неподалік с. Ізмайлово (біля м. Бугуруслан, Російська Федерація, друга половина V – початок IV ст. до н. е.) два вовки зображені у ритуальному протистоянні: вовки фронтально повернуті один проти одного, морди оскалені, вуха притиснуті, лапи прижаті донизу (ілюстрація 2) [9, с. 225]. Також зображення вовків містяться на частинах бойової кінської зброї сарматських вершників: псалиях, підвісках-налобниках [23, с. 51, 57, 233]. Крім цього, вовкоподібних хижаків виявлено на окремих кістяних наконечниках [23, с. 106] та руків'ях нагаїв [23, с. 227]. Показовими є матеріали з сарматського кургану Кобяковського археологічного комплексу (біля м. Ростовна-Дону, Російська Федерація). Гривна з поховання сарматського вождя містить зображення бою людиноподібних істот з вовчими головами та звіриними лапами супроти змія-дракона. Воїни-вовки вдягнуті в обладунки, принаймні один із них озброєний коротким мечем або ножом (ілюстрація 4). В центрі композиції – хтонічна чоловіча фігура в медитативному очікуванні (ілюстрація 3) [30, с. 244]. Відзначимо, що перекази про воїнів-вовків-змієборців відомі в багатьох давніх індоєвропейських етносів [2, с. 19–60]. Цей епос, пов'язаний із символікою посвяти юнаків у воїни, був важливою складовою давніх традицій військової справи.

Ілюстрація 2. Руків'я сарматського меча-акінака, с. Ізмайлово (біля м. Бугуруслан, Російська Федерація). Друга половина V – початок IV ст. до н. е. На перехресті руків'я зображені два вовки, фронтально повернуті один проти одного. Взято: Денисов А. В. Случайные находки клинкового оружия раннего железного века с территории Самарского Поволжья. 40 лет Средневожской археологической экспедиции: краеведческие записки / отв. ред. Л. В. Кузнецова. Самара: ООО «Офорт», 2010. 280 с.: ил. Вып. XV. С. 222-229.

Штандарти у вигляді змія з вовчою головою були військовими відзнаками сарматських військ. Ця символіка споріднена з сакральним образом крилатого пса-вовка *Senmurw* у давніх іранців та Смарггла у слов'янських етносів. Зображення таких штандартів збереглися на барельєфах римських трофеїв на честь перемог над сарматами і даками (ілюстрація 5). У подальшому римляни запозичили цю військову символіку, проте замість зображення вовка верхівкою

Ілюстрація 3. Гривна з сарматського кургану Кобяковського могильника (біля Ростова-на-Дону, Російська Федерація). Друга половина I – перша половина II ст. н. е. Взято: Ustinova Yu. B. *Werewolves and Men's Societies in the Bactrian Art: the Kobuyakovo Torque*. Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого (Санкт-Петербург, 2-5 ноября 2004 года) / отв. ред. В. П. Никоноров. Санкт-Петербург, 2005. С. 244.

Ілюстрація 4. Зображення бою воїнів з вовчими головами проти змія-дракона. Воїни в обладунках, один з них озброєний коротким акінаком або бойовим ножом. Прорисовка з гривни з сарматського кургану Кобяковського могильника (біля Ростова-на-Дону, Російська Федерація). Друга половина I – перша половина II ст. н. е. Взято: Нефёдкин А. К. *Сарматы: первая тяжелая конница степей*. Москва: Яуза, 2018. 320 с.

римських штандартів стала голова дракона [26, р. 106–109]. Флавій Арріан, описуючи римські військові хоругви, що мали вигляд дракона, вказує на їх скіфське походження, при цьому скіфами він також називає і аланів [20].

*Ілюстрація 5. Фрагмент рельєфу коло-
ни Траяна (113 р. н. е.). Серед зброї та
обладунків «варварів» – зображення
штандарта-«дракона» з вовчою голо-
вою. Такі штандарти були військовими
відзнаками даків та сарматів. Взято:
Нефёдкин А. К. Сарматы: первая тяжелая
конница степей. Москва: Яуза, 2018. 320 с.*

Відзначимо, що ще у XIX ст. серед європейських істориків виникла версія щодо наявності в сарматів загонів бойових псів, які могли масово використовуватись у бойових діях. Так, Е. Куні припускав, що згадані античним поетом Опіаном «сарматські собаки» – порода бійцівських псів, яких у часи середньовіччя називали «аланами» і використовували у повномасштабних війнах проти кінноти супротивника [20]. Проте якісь аргументовані свідчення цієї гіпотези невідомі. Зауважимо, що загалом бойові пси більш притаманні військовому мистецтву тих давніх ентосів, які йшли в бій пішим строєм.

Військовий тотемізм етносів-сусідів Великої Скіфії та Сарматії (IV ст. до н. е. – II ст. н. е.). 3 IV ст. до н. е. кельти

чиняють численні військові походи на середземноморські античні держави і водночас проводять військову експансію на території Центральної Європи, в басейн Дунаю, пересуваються до західних відрогів Карпат, а в кінці IV – III ст. до н. е. окремі племена у військових походах долають Карпатські гори [16]. Кельтські племена боїв та вольків-текстосагів чинили експансію в басейн Дунаю. Згідно з гіпотезою О. Трубачова, неври пов'язуються з кельтським племенем нориків [25, с. 40–45]. Подібно до інших індоєвропейських традицій, у войовничих кельтів були поширені тотемні звичаї воїнів-звірів. Епічному герою ірландських саг Кухуліну приписувалась здатність у нападі шаленої люті знищити ціле вороже військо. Як відзначає Г. Казакевич, епос свідчить, що «перед битвою воїни намагались довести себе до особливого екстатичного стану, який називався *ferg*, «гнів», і за всіма ознаками був схожий на скандинавську «лють берсерка». (...) Як вірили, його тіло ставало джерелом «священного жару» [15, с. 22]. В античних джерелах нерідко зустрічаються описи битв, в яких «оскаженілі» кельтські воїни перед битвою зривали з себе одяг. Відзначимо, що кельти у Східній Європі зазнавали відчутних культурних впливів скіфської, а пізніше – сарматської цивілізацій, в тому числі ймовірний вплив військових традицій. Г. Казакевич припускає значний вплив кімерійської та скіфо-сарматської міфології на формування сакральних уявлень у кельтських племен [16, с. 62–71]. Подібним чином кімерійський, а згодом скіфський вплив поширювався на всю матеріальну культуру східних кельтів, що відображується в знахідках гальштадської археологічної культури [16, с. 48–55]. Разом з тим

кельти мали свої унікальні військові винаходи, що з часом поширилися серед інших народів. Так, саме кельтам приписується винайдення класичної плетеної кольчуги. Одразу зауважимо, що кельтські тотемні традиції мають виразні самотетні риси, якими відчутно вирізняються серед масиву індоєвропейських вірувань. Серед тотемних образів кельтів перше місце відігравав дикий кабан (вепр). Також відомий сакральний образ трирогого бика. Образ звіра-хижака поступається цим символам, хоча зображення вовка добре відомі на кельтських виробках, у тому числі і військових трубах-карниках.

Фракійські племена гето-даків відомі в античних джерелах ще з VII ст. до н. е. В I ст. н. е. Дакія вела тривалу війну з Римською імперією, після чого була підкорена і перетворена у римську провінцію. Культ вовка був надзвичайно поширеним військовим звичаєм гето-даків. Власна назва «даки», за античним істориком Страбоном, походила від більш давнього терміна *daoi* («*даоі*»), що на фригійських діалектах означало «вовки». В придунайській давньоримській провінції Нижня Мезія було місто Даоусдава, що перекладається як «поселення вовків» [27, р. 11]. На бойових знаменах даків зображувався вовк [28, р. 395]. Прапор з вовком був найбільшим і найвищим з-поміж інших військових знаків. Одним із його означень міг бути так званий «вовчий заклик» – вітер розхитував полотнище на високому древку, викликаючи шум, тим самим закликаючи воїнів у бою гуртуватися довкола прапора [29, р. 369]. М. Еліаде окреслив дві основні гіпотези походження власної назви даків, а саме: поширення назви на все плем'я від тотемного означення військового

стану (або войовничих ватаг молоді); ритуальне ім'я завойовників, що склали військову аристократію даків [27, р. 21–22]. Відзначимо, що, подібно до східних кельтів, на військову культуру фракійців (гето-даків) значний вплив мали скіфські та сарматські традиції.

Отже, доходимо таких висновків. В індоєвропейських етносах з давніх часів культ звіра-хижака формував військовий світогляд правлячих станів. У передскіфському періоді в Центральній та Східній Європі вже існував тотемізм мілітарного характеру. В епоху скіфського етнічного кола VII – II ст. до н. е. тотемні військові культури набули значного поширення. Про це свідчать власні назви скіфських войовничих об'єднань (саки-хумоварги, даої-«вовки»), згадки античних авторів, археологічні знахідки сакральних військових відзнак (бунчуків-штандартів) та загальне поширення «звіриного стилю» з агресивним хижаком. Не менш поширений військовий тотемізм був у Сарматії у II ст. до н. е. – II ст. н. е., де особливе значення набуває культ вовка. Предмети ритуального призначення, зображення вовкоподібних звірів на руків'ях сарматських акінаків, окремі самоназви сарматських субетносів (ургі-«вовки») є яскравими прикладами тотемної військової традиції першопредка Воїна-Вовка в Давній Сарматії. Окремо слід розглядати аналогічні тотемні традиції сусідніх європейських народів – гето-даків та східних кельтів. Даки мали яскраво виявлений тотемний військовий звичай шанування вовка, а кельти – аналогічні культу, зокрема тотемний культ вепра. Попри це відзначається домінуючий вплив військових традицій скіфських воїнів, а пізніше – сарматських катафрактаріїв на всі сусідні етноси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. Осетинский язык и фольклор. Москва; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949. 608 с.
2. Бондаренко А. Культ вовка у військових традиціях Давньої України. Київ: Видавць Олег Філюк, 2017. 174 с.
3. Бондаренко А. Культ воина-зверя у правящих сословий древних киммерийцев, скифов, сарматов. *COLLOQUIUM NEPTA PLOMERES*: научный альманах. Нижний Новгород, 2014. Вып. I. С. 153–162.
4. Бессонова С. Религиозные представления скифов. Киев, 1983. 138 с.
5. Гамкрелидзе Т., Иванов В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры: в 2-х частях. Ч. 1, 2. Тбилиси, 1984. 1330 с.
6. География Страбона в семнадцати книгах / пер. Г. А. Стратановского. Ленинград, 1964. 834 с.
7. Геродот. Історія: в 9 кн. / пер. А. Білецького. Київ: Наукова думка, 1993. 576 с.
8. Граков Б. Скифы. Москва, 1971. 200 с.
9. Денисов А. Случайные находки клинкового оружия раннего железного века с территории Самарского Поволжья. *40 лет Средневожской археологической экспедиции: краеведческие записки* / отв. ред. Л. В. Кузнецова. Самара: ООО «Офорт», 2010. 280 с.: ил. Вып. XV. С. 222–229.
10. Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия / под ред. Т. Н. Джексон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том. I: Античные источники / сост. А. В. Подосинов. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. 352 с.
11. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994. 255 с.
12. Иванчик А. Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию. *Советская этнография*. 1988. № 5. С. 42–43.
13. Иванчик А. Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII – VII вв. до н. э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история. *Pontus Septentrionalis III*. Москва; Берлин: Палеограф, 2005. 313 с.
14. Ильинская В. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве. *Советская археология*. 1971. № 2. С. 64–85.
15. Казакевич Г. Відгомін карників: військові традиції давніх кельтів на землях України, IV – I ст. до н. е. Київ: Темпора, 2008. 112 с.
16. Казакевич Г. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. Київ, 2010. С. 62–71.
17. Ключко В. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р. Х.). Київ: АртЕк, 1996. 337 с.
18. Меликов Р. Скифские этнонимы и антропонимы в древневосточных клинописных текстах. *Вопросы эпиграфики*. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Вып. 9. С. 74–94.
19. Мельниковская О. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. Москва: Наука, 1967. 195 с.
20. Нефёдкин А. Сарматы: первая тяжелая конница степей. Москва: Яуза, 2018. 320 с.
21. Пигулевская Н. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа. *Вестник древней истории*. 1939. № 1. С. 114–115.
22. Полідович Ю. Образ хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII – IV ст. до н. е.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ: ACADEMIA, 2001. 19 с. URL: <http://www.academia.edu/3339470/> (дата звернення: 12.02.2020).
23. Смирнов К. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов. Москва: Наука, 1964. 380 с.
24. Сокровища Днепропетровского национального исторического музея – Керносковский идол. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0K_y0RzeHxg (дата звернення: 02.02.2020).
25. Трубачев О. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва: Наука, 1991.

26. Coulston J. Tacitus, *Historiae* I.79 and the Impact of Sarmatian Warfare on the Roman Empire. *Kontakt-Kooperaton-Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Internationales Kolloquium des Vorgeschichten Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12 –16. Februar 1998. Hrg. von C. von Carnap-Bornheim. (Schriften des Archäologischen Landesmuseums. Bd. 1). Neumünster. P. 415–433.

27. Eliade M. *De la Zamolxis la Genghis-Han*. Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale. Traducere de Maria Nănescu și Cezar Nănescu. București: Editura Humanitas, 1995. 271 p.

28. Pârvan V. *Getica, o protoistorie a Daciei*. Ediție îngrijită, note, comentarii și postfață de Radu Florescu. București: Meridiane, 1982.

29. Strehie M. The Dacians, the wolf warriors. International Conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION. Vol. XXIII. No 2. 2017. P. 367–373.

30. Ustinova Yu. B. Werewolves and Men's Societies in the Bactrian Art: the Kobayakovo Torque. *Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура*. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого (Санкт-Петербург, 2–5 ноября 2004 года) / отв. ред. В. П. Никоноров. Санкт-Петербург, 2005. С. 244.

REFERENCES

1. ABAYEV, V. (1949). *The Ossetic Language and Folklore*. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Soviet Union Press, 608 p. [in Rus.]

2. BONDARENKO, A. (2017). *The Cult of the Wolf in the Military Traditions of Ancient Ukraine*. Kyiv: Publisher Oleh Filiuk, 174 p. [in Ukr.]

3. BONDARENKO, A. (2014). The Cult of the Beast Warrior in the Aristocratic Classes of Ancient Cimmerians, Scythians, Sarmatians. *COLLOQUIUM HEPTAPLOMERES: nauchnyi almanakh* (A Scientific Almanac), Vol. 1. Nizhniy Novgorod, pp. 153–162. [in Rus.]

4. BESSONOVA, S. (1983). *Religious Beliefs of Scythians*. Kyiv, 138 p. [in Rus.]

5. GAMKRELIDZE, T., IVANOV, V. (1984). *The Indo-European Language and Indo-European Peoples: Reconstruction, Historical and Typological Analysis of the Ancestral Language and Culture*: In 2 Parts. Parts 1, 2. Tbilisi, 1330 p. [in Rus.]

6. *Geography of Strabo in Seventeen Books*. (1964). Leningrad, 834 p. [in Rus.]

7. HERODOTUS. (1993). *The Histories*: In 9 Books. Kyiv: Naukova dumka, 576 p. [in Ukr.]

8. GRAKOV, B. (1971). *The Scythians*. Moscow. 200 p. [in Rus.]

9. DENISOV, A. (2010). Accidental Findings of Bladed Weapons of the Early Iron Age from the Territory of the Samara Volga Region. In: L. KUZNETSOVA, ed., *40 Years of the Middle Volga Archaeological Expedition: Local History Notes*. Vol. XV. Samara: Ofort LLC, 280 p.: Ill.; pp. 222–229. [in Rus.]

10. DZHAKSON, T., KONOVALOVA, I., eds., PODOSINOV, A., comp., (2009). *Antique Sources*, Vol. 1 of *Ancient Rus in Foreign Sources: A Reader*. Moscow: Russian Foundation for the Promotion of Education and Science, 352 p. [in Rus.]

11. ZALIZNIAK, L. (1994). *Essays on the Ancient History of Ukraine*. Kyiv, 255 p. [in Ukr.]

12. IVANCHIK, A. (1988). The Dog Warriors. Masculine Unions and Scythian Invasions of Western Asia. *Sovetskaya etnografiya* (Soviet Ethnography), (5), pp. 42–43. [in Rus.]

13. IVANCHIK, A. (2005). Before Colonization. Northern Black Sea Region and Steppe Nomads of the 8th–7th Centuries BC in the Ancient Literary Tradition: Folklore, Literature, and History. *Pontus Septentrionalis III*. Moscow; Berlin: Palaeograph, 313 p. [in Rus.]

14. ILINSKAYA, V. (1971). The Character of a Cat-Like Predator in the Early Scythian Art. *Sovetskaya arkheologiya* (The Soviet Archaeology), (2), pp. 64–85. [in Rus.]

15. KAZAKEVYCH, H. (2008). *The Echo of Carnyces: Military Traditions of Ancient Celts in the Lands of Ukraine, 4th–1st Centuries BC*. Kyiv: Tempora, 112 p. [in Ukr.]

16. KAZAKEVYCH, H. (2010). *Celts in the Lands of Ukraine: Archaeological, Linguistic, and Cultural Heritage*. Kyiv, pp. 62–71. [in Ukr.]
17. KLOCHKO, V. (1996). *The Armament and Military Affairs of the Ancient Population of Ukraine (5000–900 BC)*. Kyiv: ArtEk, 337 p. [in Ukr.]
18. MELIKOV, R. (2016). Scythian Ethnonyms and Anthroponyms in Ancient Eastern Cuneiform Texts. *Voprosy epigrafiki (Questions of Epigraphy)*, Vol. 9. Moscow: Russian Foundation for the Promotion of Education and Science, pp. 74–94. [in Rus.]
19. MELNIKOVSAYA, O. (1967). *Southern Belarusian Tribes in the Early Iron Age*. Moscow: Nauka, 195 p. [in Rus.]
20. NEFEDKIN, A. (2018). *Sarmatians: The First Heavy Cavalry of the Steppes*. Moscow: Youza, 320 p. [in Rus.]
21. PIGULEVSKAYA, N. (1939). A 6th-Century Syrian Source about the Peoples of the Caucasus. *Vestnik drevney istorii (Bulletin of Ancient History)*, (1), pp. 114–115. [in Rus.]
22. POLIDOVYCH, Yu. (2001). *The Predatory Character in the Art of the Scythian World Peoples (according to the archaeological sites of the 7th–4th BC)*. [An abstract of thesis for Candidate of Sciences degree in History]. [online] Kyiv: ACADEMIA. Available at: http://www.academia.edu/3339470/Полідович_Ю.Б._Образ_хижака_у_мистецтві_народів_скіфського_світу_за_археологічними_пам'ятками_VII_IV_ст._до_н.е._._Автореф._дис._канд.іст.наук._К._2001._19_с [Accessed 12 Feb. 2020]. [in Ukr.]
23. SMIRNOV, K. (1964). *The Savromats. The Early History and Culture of Savromats*. Moscow: Nauka, 380 p. [in Rus.]
24. Treasures of Dnipropetrovsk National Historical Museum: An Idol of Kernosovka. [online] *YouTube*. Available at: https://www.youtube.com/watch?v=0K_y0RzeHxg [Accessed 2 Feb. 2020]. [in Rus.]
25. TRUBACHEV, O. (1991). *Ethnogenesis and Culture of the Ancient Slavs. A Linguistic Research*. Moscow: Nauka. [in Rus.]
26. COULSTON, J. Tacitus, *Historiae* I.79 and the Impact of Sarmatian Warfare on the Roman Empire. Kontakt-Kooperaton-Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem. 4. Jahrhundert nach Christus. In: C. von CARNAP-BORNHEIM., ed., *Internationales Kolloquium des Vorgeschiedten Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12–16. Februar 1998. (Schriften des Archäologischen Landesmuseums. Bd. 1)*. Neumünster, pp. 415–433. [in Ger.]
27. ELIADE, M. (1995). *De la Zamolxis la Genghis-Han. Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale*. București: Editura Humanitas, 271 p. [in Rum.]
28. PARVAN, V., FLORESCU, R., ed., (1982). *Getica, o protoistorie a Daciei*. București: Meridiane. [in Rum.]
29. STRECHIE, M. (2017). The Dacians, the Wolf Warriors. In: *KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION International Conference*, Vol. XXIII (2), pp. 367–373. [in Eng.]
30. USTINOVA, Yu. Werewolves and Men's Societies in the Bactrian Art: the Kobyakovo Torque. In: V. NIKONOROV, ed., *Tsentrálnaya Aziya ot Akhemenidov do Timuridov: arkheologiya, istoriya, etnologiya, kultura. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya Aleksandra Markovicha Belenitskogo, 2–5 noyabrya 2004 g.* (Central Asia from the Achaemenids to the Timurids: Archaeology, History, Ethnology, Culture. Proceedings of the International Scientific Conference Devoted to the 100th Birth Anniversary of Aleksandr Belenitskiy. November 2004). St. Petersburg, p. 244. [in Eng.]